

GÖTEBORGS UNIVERSITET
PSYKOLOGISKA INSTITUTIONEN

SKULDKÄNSLANS VÄSEN

Lars Trenning
Fördjupningsarbete 8 p
Psykoteraiprogrammet
Höstterminen 2002
Handledare:
Gunilla Hallerstedt

Innehållsförteckning

Inledning	2
Syfte och metod	4
Skuldkänslans väsen	6
Råttmannen	6
Urskulden	9
Obehaget i kulturen	11
En omedveten känsla	13
Tillägg	14
Överjaget	16
Metapsykologin	15
Gruppsykologin	19
Jagpsykologin	20
Överjaget och det hörda	24
Diskussion	25
Skuldkänslan och kliniken	25
Dora och ett slags etik	26
Slutsats	28
Referenslista	29

SKULDKÄNSLANS VÄSEN

Lars Trenning

Schuldbewusstsein entsteht auch aus unbefriedigter Liebe.
Wie hat.
(Sigmund Freud, London 3/8 1938.)

Människor som lider av starka skuldkänslor är något man mycket ofta möter i det kliniska arbetet. Dessa skuldkänslor tycks för många ge upphov till ett större lidande än det symptom som han/hon sökt hjälp för. Flera av de patienter, som man möter i kliniken, presenterar i enlighet med denna dynamik sitt problem som ett etiskt dilemma. De har en tanke om att om de bara fick hjälp med att reda ut hur de kan handla rätt ur moralisk synvinkel så skulle deras lidande försvinna. Det är inte heller ovanligt att de uttrycker en stor besvikelse över att deras tidigare ansträngningar förblivit olönade, både av samvetet och av omvärlden.

De flesta av dessa patienter har varit tyngda av sitt samvetes röst ända från barndomen, emellertid utan att egentligen förstå varför. Sin synd kan de inte identifiera men skuldkänslan är övertygande och den talar sitt tydliga språk. Att sätta en speciell diagnos på dessa personer går inte, även om tendenserna är mer uppenbara hos människor med melankoliskt sinnelag och hos människor med starka inslag av tvångsmässighet. Skuldkänslan spelar emellertid en viktig roll även när andra strukturer är dominerande.

Man finner, bland dessa personer med ett strängt samvete, dessutom en mängd olika försök att handskas med skuldkänslan. Gemensamt är att det för det mesta sker utan större framgång. Ett sätt är att försöka bli oberoende i förhållande till sina medmänniskor och på sätt undvika skuld. Ett annat sätt är att vara oerhört generös mot andra i ett försök att bygga upp ett slags överskott som skall göra att man aldrig hamnar på minus när det gäller skuldkontot. Känslan av att stå på tillräckligt mycket plus infinner sig dock inte. Att försäkra honom om hans oskuld har föga effekt på det dåliga samvetet. Det faktum att ha vänt sig till någon annan kan dessutom vara ännu ett tecken på den egna lågheten. Skuldkänslan ter sig många gånger som en mycket stark kraft som tvingar människor att göra saker som de inte vill, och som

dessutom kan vara dåliga för dem, under förespeglingen att just denna handling kommer att befria dem från deras skuld. Besvikelsen blir sedan stor när detta inte sker. En del vänder då anklagelsen utåt – oftast mot föräldrarna - och anser att omvärlden skuldbelägger dem och styr dem på detta sätt. En stor förhoppning när det gäller skuld känslan i förhållande till föräldrarna är att denna skall mildras i det ögonblick föräldrarna dör. Erfarenheten säger dock att reaktionen ofta blir den motsatta, skuld känslans intensitet kommer istället att öka.

Varför fungerar det då på detta sätt med skuld känslor? Logiken säger oss att skuld känslor uppstår när vi gjort oss skyldiga till något i handling eller ord som drabbat en annan. Hela vårt rättssystem bygger på att vi tänker oss ordningen - brott, skuld känsla och straff. Straffet är en försoning som gör att skulden betalas, den skyldige är inte längre skyldig när straffet är avtjänat utan står då åter utan skuld. Skulden regleras i något som kan liknas vid en ekonomi. Automatiskt tänker vi utifrån detta resonemang att har jag skuld känslor så måste jag ha gjort mig skyldig till något. Om jag i stunden inte ser vad jag gjort kan jag ofta i efterhand finna en logisk förklaring till mina känslor. Lättnaden kommer ofta oväntat och utan logik, inte sällan efter en god natts sömn.

Den kliniska erfarenheten säger att det inte är de stora brottslingarna som känner skuld utan oftast de som lever ett vanligt liv utan inslag av större etiska överträdelser. Kristendomen har försökt förklara denna oförklarliga skuld känsla med arvssynden. Enligt denna lider vi av vårt dåliga samvete på grund av våra förfäders försyndelser – Adams och Evas överträdelse i Edens lustgård. Vår egen känsla av skuld minskar dock inte med denna förklaring. Frälsning i den kristna världen är i princip detsamma som förlåtelse. Den uppmärksamhet som religionen ger skuld känslan säger oss att den är en sak att ta på allvar när det gäller det mänskliga livet. Att arbeta med den i kliniken är en av de stora utmaningarna.

Freuds intresse för frågan om skulden och skuld känslan tycks ha varit omfattande och då i form av en allmänmänsklig och en individuell skuld känsla. Ett faktum som tydliggörs av hans författarskap. Det var en fråga som följde honom under hela hans tid som psykoanalytiker. Frågan om skulden fanns med i *Drömydning* (1900) i form av oidipusmyten vars centrala plats i psykoanalysen inte går att överdriva. Frågan om skulden fanns också med i hans sista stora verk *Moses och monoteismen* (1938) i vilken Freud bland annat brottades med tanken om den historiska sanningen och dess betydelse för symptom bildningen. Freud skapade dessutom ett mycket betydelsefullt begrepp som resultat av sitt försök att förstå skuld känslan. Överjaget används idag långt utanför de professionella kretsarna. Ett missförstånd angående överjaget tycks dock vara att många sätter likhetstecken mellan ett strängt överjag och en sträng uppfostran. Detta missförstånd föreligger bland många lekmän men även bland en hel

del professionella. Ett annat missförstånd består i att man tänker sig att skulden har med nästan att göra, som om ett efterlevande av det kristna kärleksbudet också innebär ett liv utan dåligt samvete. Den erfarenhet jag har gjort i mitt kliniska arbete pekar emellertid åt ett helt annat håll, nämligen att skuldkänslan är starkast hos dem som har vuxit upp i hem med undfallande och blida föräldrar och att skuldkänslan ofta gör sig gällande med större styrka hos dem som av andra skulle betecknas som goda.

Syfte och metod

I det följande arbetet gör jag ett försök att belysa Freuds teori angående skulden och skuldkänslan utifrån två utgångspunkter.

I den första delen av arbetet ger jag en redogörelse för Freuds beskrivning av skuldkänslan, dess etiologi och dynamik. Jag utgår i denna del från Freuds fallbeskrivning om den så kallade Råttmannen – ”Iakttagelser beträffande ett fall av tvångsneuros” från 1909. Jag väljer detta fall av flera skäl. För det första är Freuds redogörelse för fallet mycket bra och lättillgänglig och jag har svårt att tänka mig att ett modernare fall skulle lämpa sig bättre för att belysa skuldkänslans problematik eller som utgångspunkt för en teoretisk diskussion. För det andra var skuldkänslan ett mycket centralt tema i Råttmannens symptomatologi, den fick därmed en stor betydelse för det analytiska arbetet med honom. Det är dessutom en text som finns tillgänglig för alla. Med utgångspunkten i denna fallbeskrivning söker jag mig sedan vidare i Freuds fortsatta arbete och tar bland annat upp hans tankar om kulturen och dess koppling till skulden. Den genomgående tanken är att teorin om skuldkänslan får betydande konsekvenser för hur man arbetar med den i kliniken.

I den andra delen redogör jag för Freuds begrepp överjaget, hur det kom att växa fram och hur det formerades. Arbetet påbörjade Freud i och med sin metapsykologiska svit under nittonhundratioalet. Teorin fick sin slutgiltiga form 1923 i och med skrivandet av texten ”Jaget och detet”. Överjagets framväxt som ett begrepp är viktigt för förståelsen av hur Freuds resonemang om skulden och skuldkänslan utvecklades.

Detta arbete är i första hand en översikt av Freuds tankar och teorier inom området. Den centrala frågan rör på vilket sätt Freud förklarade skuldkänslan och om denna förklaring har sin giltighet än idag. Jag har därför gjort en litteraturstudie där jag läser flera av Freuds texter kritiskt där skuldkänslan är aktuell. Jag har i arbetet försökt att belysa den utveckling som Freuds teorier i ämnet fick under åren. Det gäller framför allt från 1910-talet fram till Freuds död 1939. Jag har dessutom gått igenom stora delar av den litteratur i vilken han skrivit om samvetsfunktionen, sedermera kallad för överjaget. Överjagsfunktionen var något som Freud

undersökte i framför allt de så kallade metapsykologiska skrifterna han skrev under första världskriget.

Ämnet är valt utifrån min kliniska erfarenhet som psykolog inom öppenspsykiatri i vilket jag upplevt skuld känslan hos patienterna vara av stor betydelse för mitt arbete. Empirin hämtar jag emellertid från Freuds fallbeskrivningar om Dora och Råttmannen. Uppsatsen avslutas med en diskussion i vilken jag bland annat utgår från en tanke om psykoanalysens etik formulerad av den franske psykoanalytikern Jacques Lacan. Jag undersöker hur man kan koppla denna etik till Freuds teori om skuld känslan och överjaget. En annan fråga som jag tar upp i diskussionen är att den moraliska frågan om gott och ont är något som måste komma i andra hand i ett psykoanalytiskt/psykoterapeutiskt arbete. Frågan om gott och ont tycks nämligen ha ingen eller endast marginell effekt på symptomet.

Skuldkänslans väsen

Råttmannen

Den första oktober 1907 blev Sigmund Freud i sin praktik uppsökt av en 29-årig man vid namn Ernst Lanzer. Denne Lanzer led sedan flera år tillbaka av grava tvångssymptom och han hade i samband med en militär vapenövning tidigare under året hamnat i en situation som försatt honom i djupt bryderi. Han hade trasslat in sig i en massa eder och löften till sig själv så att det hade blivit omöjligt för honom att reglera en liten penningsskuld. Lanzer kände sig som en skurk och han var övertygad om sin moraliska förkastlighet. Som vid varje sådant tillfälle, då han hamnat i grubblerier angående sitt eget moraliska väsen, sökte han upp en nära vän vars omdöme han litade på. Vännen försäkrade som alltid Lanzer att hans grubblerier endast var tvångstankar och att han egentligen var en oförvitlig och redig person. Penningskulden reglerades efter detta på ett mycket enkelt och korrekt sätt.

Normalt sett brukade Lanzer nöja sig med dessa försäkringar från vännen om att han var en moraliskt obefläckad person för att han skulle kunna släppa sina tvångstankar. Vid den aktuella tidpunkten räckte emellertid inte detta, hans grubblerier ville inte ge med sig. Lanzer beslutade sig därför att söka upp en läkare som skulle skriva ett intyg om att han för sin hälsas skull var tvungen att spela upp en scen där han i enlighet med sina eder och löften skulle överlämna pengarna i fråga till en person som sedan skulle lämna dessa vidare till nästa (scenariot var mycket invecklat och tillkrånglat och dessutom byggde det på en del missförstånd). Denna ”komedi” tänkte han skulle ge honom absolution och frid i själen. Att han valde att vända sig till Freud var ingen slump. Det berodde på att han strax innan hade stött på Freuds då nyutkomna *Vardagslivets psykopatologi*.¹ Lanzer ansåg sig i denna känna igen en del idéer som han själv hade angående sina tvångstankar och associationer. När han sedan kom till Freud blev det aldrig tal om något intyg, han började istället berätta om sig själv.

Freud kom ganska snabbt fram till att den skuldkänsla som dominerade Lanzers ångest, och som periodvis var så stark att han var övertygad om att han var en brottsling, framför allt var sammankopplad med relationerna till fadern och fästmon. Båda dessa relationer dominerades av en ambivalens men den aggressiva komponenten hade blivit bortträngd och visade sig endast som en skuldkänsla och som en övertygelse om det egna jagets moraliska låghet. Freud fann i Lanzers historia olika knutpunkter då dennes tvångsneuros förvärrades. Detta skedde

¹ Utgiven 1901.

alltid vid en stegring av skuldkänslan. Under den aktuella vapenövningen fick till exempel Lanzer höra talas om ett tortyrstraff som enligt en vapenbroder skulle utövas i Orienten. Detta straff gick ut på att en rätta stängdes in i ett kärl som i sin tur bands fast över bakkdelen på offret. Rättan skulle enligt historien tränga in i ändtarmen på offret. När Lanzer hörde detta fick han genast en ingivelse att hans båda kära - fadern och fästmön - skulle bli utsatta för detta straff. Fantasin utlöste en stegring av samvetsångesten och en ökning av tvångssymptomen. Ett annat tillfälle, som hade haft en liknande effekt på honom, var faderns bortgång några år tidigare.² Lanzer drabbades av mycket kraftiga förebråelser två år efter faderns död för att han hade legat och sovit under faderns dödsögonblick. Lanzer såg denna försummelse som ytterligare ett bevis för att han var lika usel som en brottsling. En känsla som måste betraktas som starkt överdriven i förhållande till det som skett. Freud skrev som en kommentar till detta:

”När det föreligger en mesallians mellan föreställningsinnehållet och affekten – alltså mellan självförebråelsens storlek och dess anledning – skulle en icke skolad person säga att affekten är för stor för anledningen, alltså överdriven, och att därmed slutsatsen som man drar av förebråelsen – att man är en förbrytare - är felaktig. Läkaren däremot säger: Nej, affekten är berättigad, skuldkänslan bör inte kritiseras, men den hör ihop med ett annat innehåll, ett som inte är känt (*omedvetet*) och först måste uppletas. Det kända föreställningsinnehållet har bara hamnat där genom ett felaktigt samband. Vi är emellertid inte vana vid att inom oss känna starka affekter utan föreställningsinnehåll, och när innehåll saknas tar vi därför till något annat passande innehåll som surrogat, ungefär som när vår polismakt, när den inte kan få fast den verkliga mördaren, arresterar fel person i hans ställe. Det faktum att sambandet är felaktigt är också hela förklaringen till det logiska arbetets vanmakt mot den föreställning som man plågas av.”³

Enligt Freud är skuldkänslan med andra ord i sig inte felaktig men den borde höra samman med ett annat föreställningsinnehåll, ett annat brott som står att finna i personens historia.

När det gällde Ernst Lanzer fann Freud en händelse från mycket tidiga år som han menade uppfyllde kraven på att vara skuldkänslans ursprung. Händelse var från så tidig ålder, att Lanzer endast hade kännedom om den i anekdotens form. Enligt vad man hade berättat för honom, skulle den lille Ernst ha gjort sig skyldig till en förseelse som fadern kände sig

² Faderns död hade med andra ord inte mildrat skuldkänslan gentemot honom och fadern spelade ännu efter sin död en avgörande roll i Lanzers fantasiliv.

³ Freud 1909, sid 298-299

nödgad att straffa honom fysiskt för. Ernst reagerade på denna bestraffning med ursinne och han skällde ut fadern med en harang av ord: ”din handduk, din lampa, din tallrik osv.”⁴ Fadern slutade då i sin förvåning upp med att slå pojken och utbrast: ”Den här lille blir antingen en stor man eller en förbrytare!”⁵ Lanzer själv hävdade att händelsen gav upphov till en personlighetsförändring, han skulle av rädsla för sin stora vrede ha blivit feg. Freud var övertygad om att den handling, som givit fadern skäl att straffa sonen, var en sexuell handling av onanistisk art. När Lanzer tillfrågade sin mor om händelsen påstod hon att han hade bitit en person, vem mindes hon emellertid inte. Resultatet av händelsen tycks ha blivit att Ernst Lanzer trängde bort den aggressivitet han kände gentemot fadern. Ambivalensen levde på så sätt vidare men blev bara synlig i form av symptom och surrogat. Fadern blev utifrån denna händelse den person (instans), som stod emellan Lanzer och den sexuella njutningen och tillfredsställelsen. Det kom fadern att fortsätta att göra genom Lanzas hela liv. Exempelvis fick han tanken ”att detta skulle man kunna döda en far för” när han hade sin sexuella debut. Något som naturligtvis ledde till fler och starkare självförebåelser.⁶ Ur denna skuldmedvetenhet skapade sedan Lanzer en rad förbud för sig själv rörande njutningens fält.

Lanzer identifierade sig starkt med fadern men som Freud skrivit angående denna identifikation i ”Jaget och detet”, finns det en inneboende motsägelse i denna identifikation. ”Så (som fadern) bör du vara.’ Den omfattar också förbudet: ’Så (som fadern) får du inte vara, du får inte göra allt vad han gör, mycket är förbehållet honom ensam.”⁷ Utifrån sin övertygelse om att vara en förbrytare sökte också Lanzer straffet som äntligen skulle kunna befria honom från hans samvetsångest och faderns inflytande. Detta sökande efter straff skulle bland annat visa sig i överföringen till Freud. Lanzer kunde i perioder bete sig precis som en strykrädd hund i förhållande till Freud i analysen och ibland sa han rakt ut att han ansåg att Freud borde slänga ut honom då han inte förtjänade bättre.⁸ Ett annat sätt att försöka komma undan skuld känslan är att till synes låta ödet bestämma valen. Detta skulle, logiskt sett, göra att individens ansvar upphör då ju slumpen avgör genom att man själv inte lägger sig i. Inget av dessa båda försök lyckas emellertid i längden. I det korta loppet kan det emellertid innebära en viss ångestreduktion. Ernst Lanzer ägnade sig till exempel åt en slags skrockfullhet som han egentligen var allt för intelligent att tro på.

⁴ Freud 1909, sid 319

⁵ Freud 1909, sid 319. Fadern lär efter denna händelse aldrig mer ha slagit sin son.

⁶ Freud 1909, sid 320

⁷ Freud 1923, sid 190, jag återkommer till denna fras senare i detta arbete, se sid 21.

⁸ Freud 1909, sid 320

Utifrån Freuds arbete med Ernst Lanzer kan vi dra vissa slutsatser angående skuldkänslan, exempelvis att den karakteriseras av att göra sig gällande på fel plats. Det visar sig också att skuldkänslan – åtminstone när den uppnått en viss intensitet – leder till ett sökande efter straff. Ernst Lanzer konstaterade dessutom själv vid ett tillfälle att skuldkänslan endast uppstår när man bryter mot de egna morallagarna och inte när man bryter mot yttre sådana.⁹ Skuldkänslan har väldigt lite med nästan (medmänniskan) att göra, som därav får svårt att ge absolution och förlåtelse. Skuldkänslan handlar istället om en instans som internaliserats och blivit en del av jaget.¹⁰

Urskulden

I *Totem och tabu* (1912) skrev Freud också om fadersinstansen som något som står i vägen för sönernas sexuella tillfredsställelse. Han skapade i denna text en slags urmyt om sönernas ”urskuld” gentemot urfadern. Enligt Freud skall människan i historiens begynnelse ha levt i (ur-)horder där en enväldig fader härskade över alla sönerna och hade fri tillgång till alla kvinnorna. Sönerna var tvingade att leva i celibat till den dag fadern störtades eller dog. Emellertid ersattes den förre fadern endast av en ny, denne kom att åtnjuta samma privilegier som sin föregångare och utöva samma totalitära regim. Vid något tillfälle – kanske flera – slöt sig sönerna samman, gjorde uppror och störtade fadern. De förtärde fadern i en totemmåltid som också innebar en köttslig identifikation med honom. För att den nya sociala ordningen inte skulle gå om intet var emellertid bröderna tvungna att inrätta en rad förbud som gjorde att de själva förbjöd sig vad fadern tidigare hindrat dem att göra. Faderns regim förvandlades till faderns lag som innefattade samma *Nej!* som tidigare. Ett yttre tvång förvandlades på detta sätt till ett inre vars lydnad övervakades av en av jagets instanser. Denna instans kom Freud senare att kalla för överjaget. Det nya skeende var enligt Freud möjligt på grund av att sönerna var ambivalenta inför fadern, de hatade honom inte endast utan älskade honom också.

”De hatade fadern, som så mäktig stod i vägen för deras maktbehov och sexuella krav, men de älskade och beundrade honom också. Efter det att de röjt honom ur vägen, tillfredsställt sitt hat och uppfyllt sin önskan om identifikation med honom, måste den tillgivenhet som de hela denna tid trängt tillbaka göra sig gällande. Det skedde i form av ånger; det uppstod ett skuldmedvetande som här sammanfaller

⁹ Freud 1909, sid 299. Freud tillade att den som bryter mot omvärldens morallagar snarare känner sig som en hjälte än en förbrytare.

¹⁰ Det ligger nära till hands att i sammanhanget tänka på Jacques Lacans användning av begreppen den andre och den Andre, där den andre ansluter till medmänniskan medan den Andre har med en opersonlig instans att göra.

med den gemensamt upplevda ångern. Den döde blev nu starkare än den levande hade varit; allt detta som vi än idag ser i människors öden. Vad han tidigare hade förhindrat genom sin existens, det förbjöd de sig nu själva i den psykiska situation som är oss så välbekant från psykoanalysen som *lydnad i efterhand*.¹¹

Freud trodde att känslan av ånger främjades av det faktum att tillfredsställelsen aldrig fullbordades för den enskilde hordmedlemmen. Ingen av dem kunde inta faderns plats och överta hans roll, alla var tvungna att avstå från en del individuell tillfredsställelse till förmån för gruppen. Den hämmade driften kom istället att förstärka de nya inre psykiska strukturerna.

Det är inte svårt att se likheten mellan dessa tankar och det som framkom i Freuds arbete med Ernst Lanzer. Den händelse som är central i båda dessa historier är att en aggression riktades mot den person som hämmade möjligheten till sexuell tillfredsställelse. Personen var emellertid också ett objekt för kärlek. Hos Lanzer resulterade det i en tvångsneuros och en oförmåga att arbeta, hos ursönerna blev resultatet fröet till en religion och en kulturutveckling.¹² Man finner här två sidor i Freuds psykoanalytiska undersökning, dels den om individen och dels den om kulturen. I båda dessa fall menade han att skuld känslan är av mycket stor betydelse, den länkar också samman båda fenomenen. Inom individualpsykologin är skuld känslan viktig bland annat vid förståelsen av neuroserna. Detta gäller emellertid också förståelsen av kulturutvecklingen. Freud ansåg att kulturen kräver ett offer av sina medlemmar i form av att man avstår en del drifttillfredsställelse. Den libido som på detta sätt däms upp kan användas till sublimering och på så sätt komma kulturen till del. Detta sker visserligen till priset av ett visst lidande men ger i gengäld ett visst mått av trygghet. För den som av någon anledning har svårt att finna sig i kulturens krav på avstående finns olika möjligheter. Dels kan han bli kulturfientlig och gränsöverskridande (en revoltör, brottling o.d.). Dels kan han bli neurotiker (vilket i en mening också är att bli kulturfientlig). Freud menade här att neurotikern är en människa som försöker vara bättre än han eller hon är.¹³ Ett annat sätt för människan att handskas med skuld känslan är att skapa eller vända sig till en världsåskådning som ger en mening åt det individuella offret och som dessutom kanske lovar någon form av kompensation så småningom.¹⁴

¹¹ Freud 1912, sid 151

¹² Freud beskrev i ett annat arbete tvångsneurosen som en privat religion och religionen som en allmän tvångsneuros. Se Freud 1907.

¹³ Freud 1908.

¹⁴ Se Freud 1927

Obehaget i kulturen

I *Vi vantrivs i kulturen* (1930) lyfte Freud fram skuldkänslan som det pris vi var tvungna att betala för kulturvinsterna. Det obehag [Unbehag] Freud skrev om här är just den ständigt närvarande skuldkänslan. Freud förklarade att avsikten med boken var:

”att framställa skuldkänslan som kulturutvecklingens viktigaste problem och att visa att det pris som vi betalar för kulturframstegen är förlusten av lyckan i och med att skuldkänslan ökar.”¹⁵

I denna text kom Freud att skilja på skuldkänsla och ånger på ett än tydligare sätt. Skuldkänslan har med de inre instansernas inbördes konflikt att göra och handlar om en libidoekonomi. Den handlar dessutom om något man inte gjort – alltså en akt av passivitet. Ångern handlar däremot om något man gjort sig skyldig till.

Freud beskrev två stadier i skuldkänslans utveckling.¹⁶ I det första stadiet är skuldkänslan knuten till en yttre auktoritet - förelöparen till överjaget - och är i individens fall föräldrainsansen. Barnet känner ångest inför denna auktoritet, vilket i sin tur leder till hämmande av driftimpulser. Motivet för denna hämning är rädsla för kärleksförlust eller rädsla för straff.¹⁷ Den yttre auktoritetens hämmande funktion övertas sedan av överjaget som hämtar sin kraft både ifrån denna auktoritet och från den undertryckta aggressionen. Enligt Freud kan man emellertid tala om en egentlig skuldkänsla endast i det senare fallet när överjaget är etablerat som inre instans. Ju mer omfattande hämningen av drifterna är, desto starkare blir skuldkänslan.

”Aggressiviteten blir introjicerad, internaliserad, i själva verket endast skickad tillbaka till det ställe den kom ifrån, alltså vänd mot det egna jaget. Där övertas den av en del av jaget, som satt sig emot resten av jaget i form av ett överjag och som ”samvete” är berett att visa samma stränga aggressivitet mot jaget som jaget gärna skulle ha tillfredsställt på andra utomstående individer. Spänningen mellan det stränga överjaget och det under detta underkastade jaget kallar vi för skuldmedvetande; det yttrar sig som behov av straff.”¹⁸

¹⁵ Freud 1930, sid 85

¹⁶ Freud talade här både om fylogenesen och ontogenesen. Han tänkte sig att artens och individens utveckling i detta fall sker på liknande sätt.

¹⁷ Detta är många gånger samma sak.

¹⁸ Freud 1930, sid 72-73

Freud pekade här ut den undertryckta aggressiviteten som skuldkänslans motor. Han höll inte med de analytiker som menade att varje driftförsakelse leder till en stegrad skuldkänsla.¹⁹ Som svar på dessa tankar la han fram följande hypotetiska formel:

”Om en driftimpuls blir till föremål för bortträngning så förvandlas dess libidinösa komponenter till symptom och dess aggressiva komponenter till skuldkänsla.”²⁰

De aggressiva komponenterna skall här förstås som liktydiga med dödsdriften. Här finner vi ytterligare en orsak till att ett etiskt leverne, i betydelsen av att man är god, inte leder till att samvetet tiger still. Det får oss inte att känna oss bättre, snarare ökar det samvetets krav. Det säkraste sättet att tysta samvetet tycks, menade Freud, vara genom framgång.²¹ Jaget straffas med andra ord av överjaget för att det inte kunnat ställa sig över de eventuella hindren i yttervärlden. Jaget får i en mening ta på sig skulden för detets önskningar och detet lämnas skadelöst genom att få utlopp via symptomet och överjaget.

Styrkan i skuldkänslan hänger inte samman med den yttre auktoritetens grymhet eller benägenhet till att straffa personen, den är istället avhängig driftens styrka och omfattningen av hämningen. Hämningen kan dessutom lika mycket befrämjas av en mild och god föräldrainsans som av en grym. Kanske gör den milde föräldern samvetets röst strängare än den grymme på grund av att en grym far inte är svår att hata. Gentemot en sådan fader kan aggressionen komma till direkt utlevelse och behöver inte ta vägen via överjaget och drabba jaget.²²

Kraften i skuldkänslan och dess starka koppling till något bortträngt och därmed omedvetet gör att en person ibland kan göra sig skyldig till en brottslig gärning endast för att göra skuldkänslan begriplig. Detta skapar dessutom en föreställning om att skuldkänslan kan undkommas genom att man tar på sig sitt straff och därmed sonar sitt brott. Här är åter Ernst Lanzer ett bra exempel. Han förundrades över att Freud över huvud taget ville befatta sig med en skurk som han. Den komedi som han försökt iscensätta angående sin oreglerade penningskuld, trots att han visste att den byggde på ett missförstånd, handlade om att komma tillrätta med skuldkänslan.

¹⁹ Freud nämner E. Jones, M. Klein och S. Isaacs som exempel. Freud 1930, sid 90

²⁰ Freud 1930, sid 91

²¹ Freud 1930, sid 72

²² Denna tanke, att en grym far inte ger upphov till starka skuldkänslor, motsäger flera av de slutsatser Freud gör angående urhordens bindning till urfadern och hur han tänker sig att bröderna reagerade på sitt eget dåd. Freuds lösning på detta problem var att tillskriva söner en stark ambivalens. När hatet var tillfredsställt gjorde sig kärleken gällande och därmed uppstod ångern.

En omedveten känsla

En svårighet för Freud angående skuldkänslan var huruvida den kunde vara omedveten. Freud motsatte sig egentligen tanken på att en känsla kan vara omedveten eftersom en känsla är liktydig med en sensorisk förnimmelse. Idéföreställningen som leder fram till en viss känsla kan däremot vara bortträngd, vilket får effekten att känslan aldrig väcks till liv. Sammanhanget kan också vara falskt på så sätt att en känsla dyker upp vid fel tidpunkt genom en förskjutning.

När det gäller skuldkänslan ansåg Freud det emellertid befogat att tala om en omedveten känsla. Han menade att huruvida skuldkänslan var medveten eller inte hängde samman med vilken typ av neuros som dominerar.²³ Vid tvångsneurosen är skuldkänslan för det mesta medveten. Den är emellertid förskjuten så till vida att den egentliga orsaken till skuldkänslan förblir omedveten - skuldkänslan kopplas till fel sak. Resultatet blir ofta att tvångsneurotikern talar om en stor skuld i förhållande till en petitesse, samtidigt som han kan te sig totalt oberörd inför en mycket större moralisk överträdelse som han gjort sig skyldig till. I andra neuroser förblir skuldkänslan omedveten. Den kan då visa sig i form av straffbehov eller i att en person ständigt hamnar i omöjliga och destruktiva situationer som först efter en analys kan fastslås vara ett omedvetet straffbehov. Man kan också tänka sig att beteenden som överbeskydd och välgörenhet är följderna av omedvetna skuldkänslor i vilket betoningen av motsatsen är det väsentliga. Överdriften är till för att dölja den omedvetna sadistiska önskan.

I "Bortom lustprincipen" (1920) introducerade Freud tanken om ett upprepningsstadium av för individen tydligt olustiga upplevelser. Han menade att detta fenomen har med en dödsdrift att göra. Även upprepningsstadiet kan man ibland se som ett utslag av skuldkänslans dynamik och ekonomi. En stark skuldkänsla leder hos vissa individer till ett upprepat sökande efter straff. Genom att sona sitt brott, som för dem är obekant, hoppas de att samvetets plåga äntligen skall upphöra. Detta kan till exempel visa sig som ett till synes ödesbestämt mönster där personen alltid misslyckas i avgörande ögonblick. Misslyckandet ger både en omedelbar lättnad men är samtidigt en bekräftelse på vad personen redan visste om sig själv.

Tillägg

På sitt livs höst tycks det som att Freud ändrade sin uppfattning om att skuldkänslan endast hade med undertryckt aggressivitet att göra. I en sen anteckning från 1938 skrev han något som inte kan tolkas på annat sätt än att han höll med Jones, Klein och Isaacs om att även hämningen av andra drifter kunde leda till skuldkänslor.

²³ Freud 1930, sid 86

”3 augusti 1938: Skuldmedvetandet uppkommer även ur otillfredsställd kärlek.
Liksom hat.”²⁴

Det ligger nära till hands att tolka detta som att Freud ansåg att skuldkänslan var beroende av bortträngningen, att den handlar om ickehandling och inte som man skulle kunna tro en utförd handling. Denna tes hade han i en mening redan haft länge men han tog inte den fulla konsekvensen av den. Från början hade han emellertid sett skuldkänslan som en slags reaktionsbildning gentemot en omedveten önskan, en reaktion mot en möjlig omoralisk handling.²⁵ Denna tanke visade sig vara otillfredsställande då den inte kunde förklara många fenomen kring skuldkänslan. Freud införde så småningom begreppet överjaget och förklarade skuldkänslan med att denna uppstår när överjaget lever ut sin aggressivitet mot jaget på grund av jagets oförmåga att bortse från de yttre hindren och då även de moraliska när det skall förverkliga detets ambitioner.

²⁴ Freud 1938

²⁵ Han placerade den jämsides med känslor som äckel och skam. Se Freud 1905b.